

Katarzyna Brataniec

EGIPSKIE ORGANIZACJE KOBIECE A POLITYKA PAŃSTWA WOBEC ORGANIZACJI POZARZĄDOWYCH

Podobnie jak w innych krajach arabskich również w Egipcie w latach 70. XX wieku postępował wzrost konserwatyzmu społeczeństwa i obrona tradycyjnego statusu kobiet. Pomimo obecności kobiet w ruchu antykolonialnym i uczestnictwie ich w sprawach publicznych państwo egipskie prezentowało zachowawcze stanowisko wobec dążeń emancypacyjnych kobiet. Prawo państwowe deklaroowało równość płci i zapewniało udział kobiet w życiu społecznym, politycznym i ekonomicznym przy jednoczesnym utrzymaniu tradycyjnych relacji płci. W sprawach obyczajowych, prawie rodzinnym i kodeksie małżeńskim obowiązywało prawo szariatu. Pomimo aktywności kobiet podczas rewolucji w 2011 roku i ich zaangażowania w protesty, kobiety nie zyskały szacunku społecznego i nie doczekały się wsparcia ze strony instytucji państwa. Przeciwnie, ich publiczna obecność spowodowała z jednej strony wzrost przemocy seksualnej na ulicach, a z drugiej agresję policji i służb bezpieczeństwa. Ich prawa zostały zlekceważone i złamane nie tylko przez działania aparatu państwowego, ale i przez brak poparcia środowisk konserwatywnych, w których tak aktywnie działały. Kobiety stanowiły połowę członków Braci Muzułmanów, jednakże ich rola w organizacji była nieoficjalna – nie płaciły składek i nie brały udziału w wybieraniu przywódców.

Raport Thomson Reuters Foundation z 2013 roku traktujący o prawach kobiet wywołał konstatację w społeczeństwie egipskim, bowiem Egipt zajął w nim ostatnie miejsce pod względem przestrzegania praw kobiet wśród 21 krajów –

członków Ligi Arabskiej¹. Dlatego też rola organizacji kobiecych w Egipcie nie została ograniczona do pomocy kobietom w trudach życia codziennego, ale stanowi istotną część walki o uznanie i szacunek w społeczeństwie.

Początki ruchu feministycznego na Bliskim Wschodzie sięgają przełomu XIX i XX wieku i lat budowy nowych państw arabskich po II wojnie światowej. W tym czasie kraje arabskie wychodziły z epoki kolonializmu i kształtowały swój byt społeczny na nowo. Ogromny udział w walce narodowowyzwoleńczej miały kobiety działające w ruchach lewicowych i nacjonalistycznych. Jednocześnie okres ten charakteryzował się przemianami społecznymi o niespotykanej sile, zakresie i skali, wywołanymi modernizacją, zmianami ekonomicznymi, wzrastającym znaczeniem dla regionu zasobów ropy i wpływem Zachodu, tym razem w roli doradcy wspierającego rozwój i procesy społeczne. Następowały także masowe migracje ze wsi do miast oraz między krajami. Tworzyły się nowe wspólnoty na przedmieściach miast oderwane od własnego środowiska wiejskiego, odtwarzające wiejskie zwyczaje.

Reżimy autorytarne w Iranie, Egipcie, Tunezji, Iraku czy Syrii wprowadziły reformy prawne w większości korzystne dla kobiet. Z drugiej strony przejęły kontrole nad organizacjami kobiecymi i swobodnymi stowarzyszeniami. Można zaryzykować twierdzenie, że tam, gdzie rozwój organizacji kobiecych był swobodniejszy i politycznie niekontrolowany, zakres praw kobiet i polityka państwa wobec nich były bardziej korzystne, pomimo oporu tradycyjnego społeczeństwa. Natomiast tam, gdzie reżimy autorytarne wprowadzały zmiany prawne zachowując dużą kontrolę stowarzyszeń i organizacji pozarządowych, tak jak na przykład w Egipcie, tam upodmiotowienie kobiet zatrzymało się w martwym punkcie, a państwo stało się głównym dyspozytariuszem zinstytucjonalizowanej przemocy wobec kobiet. W Egipcie NGO-sy pełnią szczególną rolę aktywizacji społecznej i zawodowej najbiedniejszych, przede wszystkim kobiet. Oferują kursy nauki zawodu dla kobiet, naukę umiejętności zachowania się we współczesnym świecie, planowania rodziny, radzenia sobie z trudnościami życia w mieście, i drobne pożyczki dla samotnych matek.

Dżamal Abdel Naser potraktował organizacje kobiece tak, jak wszystkie inne niezależne stowarzyszenia, czyli zakazał ich istnienia i zakładania. Pomimo zachęcania kobiet do zdobywania edukacji i podejmowania pracy, nie przedsięwziął żadnych kroków prawnych zmieniających ich sytuację społeczną i rodzinną. Pierwszą organizacją feministyczną było Stowarzyszenie Feministek Egipskich założone przez Hudę Szarawi w 1923 roku, które walczyło o otwarcie uniwersytetów dla kobiet i możliwość zajmowania przez nie stanowisk publicznych. W 1944 roku Szarawi zorganizowała także pierwszy kongres kobiet arabskich w Kairze. W roku 1953 Doria Shafik założyła Partię Bint al Nil, która wkrótce została zdelegalizowana. Kobiety nie doczekały się także udziału

---

¹ Woman's Rights in the Arab World. The Worst and Best Arab States for Woman, Thomson Reuters Foundation 2013, <http://www.trust.org/spotlight/poll-womens-rights-in-the-arab-world/?source=dpagerelspot> [dostęp: 01.06.2014].

łu w zgromadzeniu Konstytucyjnym w 1954 roku. W odpowiedzi część organizacji wraz z Dorią Shafik rozpoczęły strajk głodowy domagając się prawa do głosowania i reprezentowania kobiet w parlamencie. W 1956 roku konstytucja zagwarantowała kobietom prawo do głosowania oraz równość płci wobec prawa, zatrudnienia i zarobków. Wiele kobiet znalazło pracę w sektorze publicznym, na uniwersytetach i w administracji oraz służbie zdrowia. W prawie pracy znalazły się zapisy chroniące kobiety w okresie macierzyństwa i ułatwiające młodym matkom wejście na rynek pracy. Te reformy społeczne nie zmieniły jednak niczego w strukturze rodziny egipskiej i patriarchalnej formule stosunków między kobietami i mężczyznami. Organizacje feministyczne zostały zakazane od 1954 roku.

Rządy Anwara Sadata dodały nowy element do dotychczasowej marginalizacji kobiet, mianowicie zredukowały fundusze państwowe i ograniczyły zatrudnienie kobiet, a także spowodowały wzrost kontroli ze strony środowisk religijnych. Współpraca prezydenta Sadata z islamistami i pozostawienie w ich gestii spraw edukacji oraz kultury uderzyły w prawa kobiet. W nowelizacji konstytucji z 1971 roku równość płci została dozwolona tylko pod warunkiem uwzględnienia zapisów szariatu.

W praktyce oznaczało to podporządkowanie praw kobiet prawu religijnemu. W 1981 roku Nawal Al-Sadawi, lekarka walcząca z zabiegiem infibulacji, dostała zakaz publikacji swojej książki pt. *Kobieta i seks* na terenie Egiptu, w której poruszała temat wpływu okaleczania zewnętrznych narządów płciowych kobiet na ich psychikę. Sadat wtrącił ją do więzienia na miesiąc². Dopiero w 2008 roku parlament egipski zabronił zabiegu infibulacji. Dzięki wpływom feministek i ONZetowskiej Dekadzie Kobiet w latach 1975–1985 Sadat umożliwił utworzenie Organizacji Kobiet Egipskich i Narodowej Komisji do spraw Kobiet zajmujących się planowaniem rodziny, analfabetyzmem kobiet i opieką nad dziećmi³.

Aktywnie na rzecz zwiększenia praw kobiet w rodzinie działała żona prezydenta, Dżihan Sadat. W latach 70. powstała pozarządowa organizacja – Komitet Obrony Praw Kobiet i Rodziny. W roku 1981 wielu działaczy lewicowych, muzułmańskich i opozycyjnych wobec rządu zostało aresztowanych, w tym także działaczki feministyczne. Za rządów Hosniego Mubaraka w 1984 roku pojawiła się kolejna organizacja kobieca – Stowarzyszenie Solidarności Kobiet Arabskich, na czele której stała dr Nawal al-Saadawi, zamknięta przez Mubaraka w 1991 roku po krytyce przez organizację udziału Egiptu w wojnie w Zatoce.

W latach 80. i 90. XX coraz większe wpływy w społeczeństwie egipskim zyskał ruch islamski. Społeczeństwo poddało się gwałtownej islamizacji, która znalazła swój wyraz w systemie edukacji⁴.

² A. Krzemińska, *Zerwać bransolety!*, „Polityka”, nr 13, 26 marca 2011, s. 60.

³ N.R. Keddie, *Woman in the Middle East. Past and Present*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2007, s. 122–125.

⁴ K. Brataniec, *Sekularyzacja a edukacja w Egipcie*, [w:] red. K. Kościelniak, *Państwo, wspólnota i religia. Wybrane zagadnienia procesów modernizacji na Bliskim Wschodzie*, Wydawnictwo UNUM, Kraków 2010.

Nowoczesny islamizm w krajach arabskich rozpoczął się wraz z powstaniem Braci Muzułmanów i ich politycznego oraz społecznego programu w 1928 roku. Poważne wpływy w społeczeństwie egipskim Bracia uzyskali po klęsce 1967 roku i zwycięstwie Izraela nad koalicją Egiptu, Syrii i Jordanii. Dalsze umocnienie dyskursu islamskiego stworzyła nowa sytuacja geopolityczna po wzroście cen ropy w 1973 roku i włączeniu się Arabii Saudyjskiej do polityki międzynarodowej jako reprezentanta świata muzułmańskiego. Ruch odnowy islamu przybrał masowy charakter i odwoływał się do egalitarnego ducha Koranu, który znalazł zrozumienie wśród biedniejszych klas społeczeństwa. Podstawowym przesłaniem Braci była islamizacja kobiet, czyli przywrócenie koranicznych nakazów odnoszących się do ubioru i zachowania kobiet. Ubiór, jako symbol wiary, oznaczał przynależność do wspólnoty wiernych i stosowanie się do jej reguł moralnych. Manifestowanie przez kobiety odpowiedniego ubioru „dobrej muzułmanki” pozwalało, zdaniem Braci, na bezpieczną aktywność w życiu publicznym. Kobiety powróciły do noszenia chust, a zwyczaj ten rozpowszechnił się także wśród klasy średniej i wyższej. Lata 60. XX wieku przyniosły wzrost aktywności kobiet w uczelniach i podejmowanie przez nich nowych ról zawodowych, bowiem kobiety i mężczyźni są równi, lecz z natury przeznaczeni do pełnienia różnych ról społecznych. Stąd uznawane wzory zachowań kobiet i mężczyzn są nierówne. Kobiety spełniają się przede wszystkim w życiu rodzinnym, w prowadzeniu domu i wychowywaniu dzieci. Poligamia jest lepsza niż prostytucja i posiadanie kochanek, a wcześniejsze zamałpójścia kobiet mniej naganne moralnie niż życie w konkubinacie.

Największym osiągnięciem prawodawstwa egipskiego stała się reforma z 2004 roku pozwalająca na przeniesienia obywatelstwa egipskiego na dzieci matki, która poślubiła mężczyznę nie będącego obywatelem Egiptu i stworzenie sądów rodzinnych. Poślubienie nie-muzułmanina nadal podlega karze i oznacza akt apostazji, dzieci z takiego związku są rodzinie odebrane i oddane pod opiekę męskiego przedstawiciela wspólnoty muzułmańskiej⁵.

Egipskie stowarzyszenia kobiece

Spółeczeństwo obywatelskie przez długi czas oznaczało w socjologii przestrzeń między strukturami państwa a sferą prywatną, obszar między państwem a społeczeństwem. Obejmowało działania podejmowane wspólnie przez grupy obywateli zrzeszonych zwykle w nieformalnych organizacjach niekontrolowanych przez państwo. W obrębie instytucji społeczeństwa obywatelskiego znajdowały się partie polityczne, zrzeszenia producentów i konsumentów, prywatne organizacje, stowarzyszenia lokalne i fundacje. Pod hasłem społeczeństwo obywatelskie pojmowano

---

⁵ Egipt 2012 Human Rights Report, US State Department 2012, <http://www.state.gov/documents/organization/204569.pdf>, s. 26, [dostęp: 13.11.2015].

wszystkie instytucje zaangażowane w działania niepaństwowe i wywierające presje na instytucje państwowe. Ich działalność miała być z założenia niepaństwowa, zorganizowana i publiczna. Społeczeństwo obywatelskie odnosiło się zatem do aktywności obywateli, która miała wykraczać poza poziom mikrostrukturalny i jednocześnie nie wypływać z inicjatywy państwa⁶. W latach 90. XX wieku, włączono w jego obręb organizacje pozarządowe zwane też organizacjami „trzeciego sektora”. Organizacje opiekuńcze, dobroczynne zwane non-governmental, non-profit, voluntary, zdaniem niektórych stały się najważniejszymi i najbardziej zauważalnymi instytucjami ponowoczesnego społeczeństwa obywatelskiego⁷. Na całym świecie od połowy lat 70. XX wieku nastąpił wzrost liczby stowarzyszeń i fundacji, jako odpowiedź na kryzys państwa opiekuńczego i jego wycofanie się z wspierania najuboższych. Większość organizacji działa w sferze edukacji, zdrowia i opieki społecznej.

Badania na temat stowarzyszeń kobiecych i roli kobiet muzułmańskich w społeczeństwie, podobnie jak innych istotnych elementów kultury islamu nie od razu uwolniły się od orientalistycznych przekonań i kolonialnych uprzedzeń. Szandra Talpade Mohanty otwarcie stwierdza, że postawienie kobiety muzułmańskiej w roli nieświadomej i biernej ofiary religijnych i społecznych zobowiązań przeczy złożonej rzeczywistości w krajach regionu i stanowi część kolonialnego dyskursu opanowanego ideą wyzwolenia kobiet i usprawiedliwienia politycznej dominacji Zachodu⁸.

Kobiety muzułmańskie prawie zawsze porównywane są do kobiet zachodnich, wykształconych, nowoczesnych i aktywnych. Ta znana opozycja między zacofaniem i nowoczesnością, biernością a aktywnością również stanowi dziedzictwo orientalizmu. Sytuacja kobiet w Egipcie była przedstawiana brytyjskiej opinii publicznej jako jedno z najważniejszych wyzwań dla brytyjskiej administracji kolonialnej. Lord Cromer przykładął wielką wagę do edukacji dziewcząt i uznawał niską pozycję kobiet za wystarczające usprawiedliwienie dla brytyjskiej okupacji Egiptu. Postęp w tej sferze i emancypację kobiet łączył z postęпом cywilizacyjnym, co doskonale wpisywało się w kolonialną formułę „rządzić, aby służyć”⁹.

Nowe podejście w opisie roli kobiet w społeczeństwie posługuje się kategorią „przestrzeni autonomicznej” jako sposobu uzyskania przez kobiety wpływu

⁶ E. Wnuk-Lipiński, *Demokratyczna rekonstrukcja*, PWN, Warszawa 1996, s. 100.

⁷ P.S. Załęski, *Neoliberalizm i społeczeństwo obywatelskie*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012, s. 152.

⁸ Ch.T. Mohanty, *Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses*, [w:] *The Post-Colonial studies Reader*, red. B. Ashcroft, G. Griffiths, H. Tiffin, Routledge, London New York 1995, s. 259–263. Interesujące spojrzenie na te kwestie przedstawia książka: B. Margot, *Feminist, Islam and Nation: Gender and the Making of Modern Egypt*, Princeton University Press, Princeton 1995.

⁹ T. Mitchell, *Colonising Egypt*, University of California Press, Los Angeles London 1991, s. 111.

na swój los i przejęcia kontroli nad swoim życiem w wąskiej sferze i w warunkach, które to właściwie uniemożliwiały. Przestrzeń autonomiczna mogła odnosić się zarówno do sfery prywatnej, jak i publicznej. Obejmowała drobne zwycięstwa i decyzje będące wyrazem wolnej woli kobiet. Metodą badawczą, która pozwala na udokumentowanie tego typu działań jest metoda biograficzna¹⁰.

Prezentacji pozycji kobiet w społeczeństwie muzułmańskim przez środowiska zachodnie zazwyczaj towarzyszy przekonanie, że jest ona zdeterminowana przez represje i działania ze strony państwa i mężczyzn.

Tymczasem sytuacja kobiet i ich udział w sferze publicznej uwarunkowana jest znacznie bardziej złożonymi czynnikami, przede wszystkim wpływami plemienia i najbliższej rodziny, do której należą, klasy społecznej czy też panującej w danym kraju arabskiej ideologii wyznaczającej pozycję kobiety w społeczeństwie. Wszystkie te uwarunkowania determinują cele i aspiracje kobiet w regionie. Ponadto, jak zauważyła Wanda Krause, sama koncepcja społeczeństwa obywatelskiego nie jest genderowo neutralna, ponieważ wzmacnia przekonanie o trwałym podziale występującym w społeczeństwach bliskowschodnich na sferę publiczną – opanowaną przez mężczyzn i sferę prywatną – należącą do kobiet¹¹. Wkład kobiet i stowarzyszeń przez nie zakładanych został dostrzeżony przez badaczy, którzy widzą w działalności kobiecych organizacji istotną część społeczeństwa obywatelskiego¹².

Nie zawsze jednak tak było. Literatura dotycząca obecności i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego na Bliskim Wschodzie zazwyczaj wykluczała z analizy stowarzyszenia prowadzone przez kobiety, uznając je za niezwiązane bezpośrednio ze sferą publiczną. W teorii formy społeczeństwa obywatelskiego wyróżniają się od struktur państwa, rodziny czy rynku. W praktyce granice między nimi są jednak płynne i negocjowane. W stosunku do społeczeństw arabskich powinniśmy, badając warunki do zaistnienia społeczeństwa obywatelskiego, położyć nacisk na nieformalne struktury współdziałania, nieformalne uczestnictwo w życiu publicznym oraz praktyki i wartości, które nim rządzą.

Za Wandą Krause można wyróżnić trzy główne wskaźniki, które pozwalają zaliczyć nawet nieformalne działania w poczet aktywności należących do społeczeństwa obywatelskiego: uczestnictwo, obywatelstwo i upodmiotowienie, czy też uppełnomocnienie kobiet. Przez uczestnictwo należy rozumieć aktywne zaangażowanie kobiet skupione na realizacji wybranych przez nie celów, oparte na współpracy i negocjacji. Jest to także realizacja ważnych dla nich wartości. Upodmiotowienie kobiet obejmuje cały proces uzyskiwania przez nie świadomości własnej pozycji społecznej, świadomość ograniczeń z niej wynikających

¹⁰ I. Pappe, *Współczesny Bliski Wschód*, Książka i Wiedza, Warszawa 2013, s. 313.

¹¹ W. Krause, *Woman in Civil Society. The State, Islamism, and Networks in the UAE*, Palgrave Macmillan, New York 2008, s. 2–3.

¹² B. Kowalska, *Kobiety, rozwój, obywatelstwo w Haszymidzkim Królestwie Jordanii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013.

oraz chęć zmiany warunków. Innymi słowy jest to działanie kobiet podejmowane w ich własnym interesie i w imię realizacji ich podmiotowych praw. Kobiety arabskie, jak zauważyła Krause, nie utożsamiają własnej autonomii z emancypacją płciową i odrzucają kulturowo uwarunkowane pojęcie kobiecej suwerenności, skłaniając się ku szczególnemu rozumieniu niezależności, jako realizacji wartości: spełnienia, satysfakcji i wzrostu własnej świadomości i umiejętności. Upelnomocnienie kobiet w tym kontekście oznacza akceptację faktu, że dążenia i cele przedstawicielek tej płci mogą być różne od roli wyznaczonej im przez uwarunkowania społeczne.

Obywatelstwo z kolei pociąga za sobą tolerancję wobec innych, praktyki i idee niosące za sobą współpracę i zaufanie w osiągnięciu społecznych celów. Obywatelstwo to zachowanie i samoświadomość indywidualna dzieląca pewne wspólne wyobrażenia funkcjonujące w danym społeczeństwie. Obywatelstwo zatem składa się z zachowań nakierowanych na wartości takie jak zaufanie, wzajemność, współpraca i tolerancja¹³. Formy współpracy zgodne z ideą obywatelstwa zakładają oczywiście pewien stopień niezależności i oderwania od solidarności plemiennych, klasowych czy więzi pokrewieństwa, aby zbudować płaszczyznę zaufania do wspólnych działań. Wzajemność oparta jest na etyce dawania, otrzymywania i poświęcenia, i jako taka służy wzmocnieniu więzi między członkami – uczestnikami a organizacją. Można uznać, że wszelkie grupy odwołujące się do ideologii stanowią poważną przeszkodę na drodze do formowania się społeczeństwa obywatelskiego, jednak w przypadku kultury muzułmańskiej, religijne formy organizacji są istotną częścią tego społeczeństwa i nie można pomijać tych struktur przy opisie społeczeństwa obywatelskiego w krajach Bliskiego Wschodu¹⁴.

Sytuacja prawna NGO-sów pod rządami prezydenta Sisiego

Organizacje pozarządowe zorientowane na polepszenie sytuacji kobiet podlegają w Egipcie takim samym ograniczeniom prawnym jak wszystkie pozostałe NGO-sy. Dodatkowym argumentem przeciwko ich działalności jest oskarżenie płynące ze środowisk konserwatywnych i podchwyczone przez rząd egipski mówiące, że organizacje te są inspirowane ideologią *gender* pochodzącą z Zachodu i z gruntu obcą kulturze islamu. Sytuacja organizacji pozarządowych w Egipcie uległa dramatycznemu pogorszeniu po objęciu władzy przez prezydenta Sisiego w maju 2014 roku. W lipcu 2015 roku Ministerstwo Solidarności Społecznej oznajmiło, że skończyło pracę nad poprawką prawa o organizacjach pozarządowych, która ma zastąpić Prawo Numer 84 z 2002 o Zrzeszeniach i Fundacjach. Treść prawa nie została upubliczniona. Wcześniej jednak Ministerstwo wprowadziło wiele restryk-

¹³ W. Krause, *Woman in Civil Society. The State...*, s. 22.

¹⁴ *Ibidem*, s. 24–25.

cji mających na celu ograniczenie funkcjonowania obcych organizacji pozarządowych i ich finansowania z zagranicznych źródeł. Nowe prawo ma zostać zatwierdzone przez nowy parlament po wyborach listopadowych w 2015 roku.

Dotychczas NGO-sy są zobowiązane do przestrzegania ministerialnego nakazu z roku 2014 i obowiązkowej rejestracji wszystkich podmiotów prowadzących działalność społeczną pod groźbą wszczęcia śledztwa. Pociągnęło to za sobą ścisłą kontrolę finansów każdej organizacji i umożliwiło rządowi ingerencję w ich działalność. Niewiele organizacji zdołało spełnić nowe warunki, większość z nich została zmuszona do zamknięcia części swoich oddziałów, ograniczenia sfer działania i wycofania się z aktywności zagranicą. W sierpniu 2015 roku prezydent Sisi podpisał nową ustawę przeciwdziałającą terroryzmowi, która *de facto* wymierzona została w organizacje pozarządowe. Zwiększyła ona uprawnienia rządu do kontroli, ustanowiła surowsze kary za działalność uznaną za terrorystyczną oraz ograniczyła swobodę dziennikarzy piszących o przypadkach terroryzmu. Interpretacja dziennikarzy nie może różnić się od stanowiska rządu. Działalność terrorystyczna została opisana na tyle szeroko, że objęła również działalność organizacji społeczeństwa obywatelskiego. Świadczy to o zdecydowanej postawie rządu egipskiego, który dąży do wyeliminowania z przestrzeni publicznej przede wszystkim organizacji praw człowieka w okresie, gdy dochodzi do notorycznego łamania praw obywateli i wzrostu przemocy państwa. Szczególnie dotkliwe dla wszystkich stowarzyszeń jest ograniczenie współpracy międzynarodowej i wymiany opinii, związane z zakazem wyjazdu z Egiptu dla wszystkich pracowników organizacji pozarządowych i aktywistów. Kontakt z innymi organizacjami, uczestnictwo w konferencjach międzynarodowych i różnego rodzaju spotkaniach był ważnym elementem działalności organizacji. Obecnie wyjazd jest możliwy jedynie za zgodą Ministerstwa Solidarności Społecznej.

Prawo 84 zakazuje także pozyskiwania przez organizacje zagranicznych funduszy bez uprzedniej akceptacji Ministerstwa. Brak takiej zgody prowadzi do rozwiązania organizacji. Egipskie organizacje potrzebują zgody rządu także na wysyłanie za granicę funduszy z Egiptu. Prawo robi wyjątek jedynie dla publikacji naukowych i technicznych, broszur i czasopism. Podobne wymagania obowiązują przy pozyskiwaniu funduszy krajowych. Ostro karane, od września 2014 roku, jest wykorzystywanie obcych funduszy do prowadzenia działalności wymierzonej w narodowy interes kraju, naruszenia bezpieczeństwa i spokoju publicznego oraz niszczenia narodowej jedności. Tego zapisu szczególnie obawiają się organizacje pozarządowe, ponieważ jego niejednoznaczność może być wykorzystana przeciwko ich inicjatywom obywatelskim¹⁵.

Rząd ma prawo ingerowania w wewnętrzne funkcjonowanie każdej organizacji, czemu służą szczegółowe wytyczne, między innymi: przedstawiciel rządu ma prawo zwołać generalne zebranie stowarzyszenia; najpóźniej 15 dni przed

¹⁵ NGO Law Monitor: Egipt, <http://www.icnl.org/research/monitor/egypt.html> [dostęp: 08.11.2015].

planowanym zebraniem organizacja musi przesłać do Ministerstwa kopie dokumentów, które będą omawiane na zebraniu; do 30 dni po zebraniu stowarzyszenie powinno przesłać do Ministerstwa protokół zebrania; Ministerstwo Spraw Społecznych ma prawo wskazać członków rady organizacji jeśli, zdaniem Ministerstwa, na zebraniu znajduje się ich niewystarczająca liczba, by zebranie mogło się odbyć; Ministerstwo ma prawo rozwiązać radę organizacji, jeśli w ciągu dwóch następujących po sobie latach nie zwołała ona generalnego zebrania. Prawo do rozwiązania organizacji występuje w przypadku, gdy członkowie organizacji bez zgody Ministerstwa zapiszą się lub przyłączą do jakiegokolwiek obcej organizacji, stowarzyszenia, klubu, czy innego podmiotu istniejącego poza granicami kraju, oraz jeśli ich działania zagrażają narodowej jedności, porządkowi publicznemu lub będą wpływać niekorzystnie na nastawienie opinii publicznej¹⁶.

7 sierpnia 2015 roku Ministerstwo Społecznej Solidarności podjęło decyzję o rozwiązaniu 57 organizacji pozarządowych z powodu ich związków z Bracią Muzułmanami. Minister Ghada Waly powołała się na prawo zabraniające działalności organizacjom finansowanym przez Braci Muzułmanów i otrzymującym jakiekolwiek wsparcie z ich strony. Decyzją sądu, we wrześniu 2013 roku, Bracia uznani zostali za organizację nielegalną. Natomiast w grudniu tego roku wciągnięto ich na listę organizacji terrorystycznych. W lutym 2015 roku Ministerstwo rozwiązało przeszło 169 NGO-sów, a już w marcu kolejnych 112. Ostatecznie liczba rozwiązanych organizacji pozarządowych w 2015 roku wyniosła 380¹⁷. Specjalna komisja rządowa stworzyła listę organizacji nie tylko ściśle powiązanych z Bracią Muzułmanami, ale i organizacji niezależnych, lecz poddanych wpływom Braci. Na liście znalazły się 1142 organizacje z całego Egiptu, szczególną uwagę poświęcono instytucjom edukacyjnym i lokalnym stowarzyszeniom. Od stycznia 2015 roku rząd egipski poddał kontroli 85% wszystkich szkół prowadzonych przez Braci, wprowadził zakaz noszenia nikabu w szkołach zarówno przez nauczycielki, jak i uczennice oraz uchylił wymóg noszenia hidżabu przez uczennice¹⁸.

W lipcu 2015 roku rząd egipski wysłał swoich przedstawicieli, powołanych spośród pracowników Ministerstwa Solidarności Społecznej, do Egipskiej Akademii Demokracji (The Egyptian Democratic Academy) i Kairskiego Instytutu Studiów Praw Człowieka (the Cairo Institute for Human Rights Studies). Śledczy domagali się przedstawienia przez organizacje dokumentów ich rejestracji, źródeł finansowania, statutu organizacji, bilansu budżetu oraz sprawozdań finansowych. Pracownicy EDA zostali objęci zakazem wyjazdu z Egiptu, natomiast

---

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Egypt dissolves 57 NGOS for „Brotherhood ties”, Monday, September 07, 2015, Aswat Masriya [dostęp: 06.11.2015].

¹⁸ S. Brooke, *The Muslim Brotherhood's social outreach after the Egyptian coup*, Brookings Institution, Washington 2015, http://www.brookings.edu/~media/Research/Files/Reports/2015/07/rethinking-political-islam/Egypt_Brooke-FINALE.pdf?la=en [dostęp: 10.11.2015].

Instytut Praw Człowieka musiał przedłożyć dokumenty dotyczące finansowania organizacji z ostatnich czterech lat. Przedstawiciele ministerstwa w Kairskim Instytucie Studiów Praw Człowieka nie mieli oficjalnego pełnomocnictwa dla swoich działań, dlatego nie uzyskali dostępu do dokumentów organizacji. Podobne akcje zostały przedsięwzięte w Centrum Prawa Hishama Mubarak i dwukrotnie w Egipskim Centrum Praw Społecznych i Ekonomicznych¹⁹.

Świeckie organizacje kobiece – kierunki działań

Nazra dla Studiów Feministycznych jest organizacją feministyczną zakładającą, że poprzez szerzenie idei feminizmu i uczynienie go kwestią polityczną i społeczną wzrasta poziom wolności w danym społeczeństwie. Uwrażliwienie na płeć kulturową ma, zdaniem założycieli organizacji, przyczynić się do rozwoju społecznego. Podstawowym celem tej organizacji jest edukacja genderowa i wprowadzenie praw kobiet do dyskursu publicznego w społeczeństwie egipskim. Głównym odbiorcą idei organizacji jest młodzież egipska. Idee feminizmu i płci kulturowej Nazra propaguje wspierając różnorodne inicjatywy i programy, takie jak: tworzenie wiedzy opartej na raportach, badaniach, analizie dokumentacji, tworzenie arabskiej terminologii i bazy problemów będących przedmiotem badań, wpieranie obrońców Praw Kobiet poprzez legalne i psychologiczne interwencje, wspieranie kobiet uczestniczących w polityce, prowadzenie sporów prawnych dotyczących kwestii płci, wprowadzanie kwestii genderowych do sfery polityki, prawa i umieszczanie gender w społecznym i kulturowym wymiarze, współpraca z ruchami społecznymi w celu budowy silnego ruchu feministycznego i podejmowanie akcji artystycznych w służbie idei feministycznej.

Nowa Fundacja Kobiet (the New Woman Foundation) jest pozarządową organizacją feministyczną, która zaczęła swoją działalność jako grupa nieformalna w 1984 roku. Organizacja ostatecznie została zarejestrowana przez Ministerstwo Spraw Społecznych jako fundacja, zgodnie z zaleceniami prawa 84 z 2002 roku. Celem Fundacji jest walka z wszystkimi formami dyskryminacji kobiet w społeczeństwie egipskim w sferze polityki, ekonomii, prawa czy też kultury. Walka o wyzwolenie kobiet jest postrzegana przez członków fundacji jako część kampanii na rzecz wprowadzenia demokracji i zasad społecznej sprawiedliwości. Emancypacja kobiet jest tylko jedną z form dyskryminacji opartych na represyjnych relacjach władzy, które istnieją w wymiarze narodowym, regionalnym i globalnym. Fundacja ma tu na myśli nierówności nie tylko między płciami, ale też nierówne stosunki rasowe, etniczne i religijne. Prawa kobiet są integralną częścią praw człowieka i wpisują się w kontestację panujących relacji

---

¹⁹ Egypt: Renewed Crackdown on Independent Groups, <https://www.hrw.org/news/2015/06/15/egypt-renewed-crackdown-independent-groups> [dostęp: 06.11.2015].

władzy (na wszystkich trzech poziomach – władzy państwowej, społeczeństwa obywatelskiego oraz władzy w rodzinie).

Egipskie Centrum Praw Kobiet (The Egyptian Center for Woman's Rights) wspiera kobiety w ich dążeniu do uzyskania pełni praw i osiągnięciu równouprawnienia. Organizacja zachęca także prawników do rozważenia istniejących rozwiązań prawnych pod kątem ich dostosowania do wymogów CEDAW. Program Centrum skupia się głównie na podniesieniu świadomości kobiet i przekonaniu ich do aktywności w życiu publicznym i zdobywaniu wiedzy o ich prawach. Celem organizacji jest zmiana istniejącego w Egipcie prawa, ponieważ jedynie system prawny jest władny stworzyć warunki dla równości kobiet w społeczeństwie. Centrum uważa, że liczba organizacji dążących do wprowadzenia równouprawnienia jest niewystarczająca, a państwo egipskie nie wywiązuje się ze zobowiązań dotyczących praw człowieka. Dlatego też organizacja chce: zwiększyć reprezentację kobiet we wszystkich możliwych wybieralnych ciałach oraz umożliwić im dostęp do wymiaru sprawiedliwości; zmniejszyć przemoc i ataki na kobiety aktywizując jednostki, instytucje państwowe i organizacje pozarządowe; monitorować i kontrolować prawo, które łamie zapisy konstytucyjnej równości. Centrum działa poprzez sieć wolontariuszy i aktywistów.

Forum „Kobiety i Pamięć” zostało założone w 1995 roku przez wykładowczynie akademickie, badaczki i aktywistki praw kobiet. Forum wyróżnia się na tle innych organizacji kobiecych ze względu na swoją działalność naukową, dokumentującą wkład kobiet w kulturę arabską. Forum reprezentuje marginalizowany dotąd w oficjalnym dyskursie głos kobiet wskazując na ich rolę w historii społeczeństw arabskich i tworzeniu kultury. Jest to zupełnie nowe podejście do historycznej i kulturowej analizy świata arabskiego, ponieważ gender występuje jako główna kategoria interpretacji. Forum tworzy alternatywną sieć informacji o arabskich kobietach, chcąc w ten sposób przyczynić się do umocnienia ich pozycji w społeczeństwie²⁰. Organizacja występuje przeciwko dominującym w społeczeństwie arabskim negatywnym stereotypom płci poprzez kreowanie nowej świadomości kulturowej opartej na gender. Ta swoista misja kulturowa ostatecznie zmierza ku zmianie głęboko zakorzenionych relacji władzy w społeczeństwie na rzecz równouprawnienia, ale i zwalczania wszelkiej dyskryminacji płci. Celem jest budowa społeczeństwa przyjaznego nie tylko dla kobiet, ale i mężczyzn. W maju 2011 roku Forum „Kobiety i Pamięć” (The Woman and Memory Forum) zainicjowało akcję grupy roboczej „Kobiety i Konstytucja” (Woman & Constitution Working Group), złożonej z wielu aktywistek i badaczek feministycznych skupionych wokół organizacji kobiecych. Grupa powstała jako odłamek Koalicji Egipskich Organizacji Feministycznych i zaangażowała się w debatę nad kształtem nowej egipskiej konstytucji ze szczególnym uwzględnieniem praw kobiet, ich politycznej partycypacji oraz wolności osobistej.

---

²⁰ Woman & Memory Forum, <http://www.wmf.org.eg/en/about-us> [dostęp: 06.11.2015].

Kolejną organizacją, która wspomaga kobiety jest Centrum El Nadim (El Nadim Center for the Management and Rehabilitation of Victim of Violence) założone w 1993 roku. Głównym celem organizacji było zapewnienie psychologicznego wsparcia ofiarom tortur, ale i stworzenie dokumentacji medycznej ofiar uzyskanej od instytucji medycznych, uniwersytetów i rządowych szpitali. W ciągu działalności Centrum równie ważne okazało się informowanie opinii publicznej i jej mobilizacja przeciwko procederowi tortur. Centrum rozszerzyło swoją działalność włączając się w walkę o swobody społeczeństwa obywatelskiego oraz o opiekę nad kobietami – ofiarami przemocy. Od 1993 do 2000 roku organizacja zapewniła psychologiczne i socjalne wsparcie 1102 ofiarom, z czego jedną trzecią stanowiły kobiety ofiary przemocy domowej i gwałtów. Organizacja działa także na rzecz uświadomienia społeczeństwa na temat szkodliwości obrzezania dziewczynek. Centrum prowadzi szeroką działalność w regionie, między innymi stworzyło Regionalną Sieć Współpracy Centrów Działających przeciwko Torturom funkcjonujących w Palestynie, Libanie, Maroku, Sudanie i Iranie. El Nadim jest członkiem the Council of the International Rehabilitation Center against Torture w Danii i wielu innych międzynarodowych organizacji do walki z torturami²¹.

Świeckie i liberalne organizacje feministyczne działają głównie w miastach i zostały założone przez kobiety z klasy średniej z wyższym wykształceniem. Skupiają osoby ze środowiska akademickiego, prawniczki, dziennikarki, inteligencję. Mają ograniczony zasięg działania i wpływu na społeczeństwo²². Mogą legalnie rozprzestrzeniać informacje jedynie przez internet i w formie ulotek, nie mogą t organizować wykładów czy odczytów w szkołach.

Wydaje się, że znacznie szerszy zakres działalności prezentują kobiece organizacje islamskie, bowiem pracują one lokalnie i nie są ograniczone do klasy średniej w miastach. Islamski aktywizm kobiecy odwołuje się bezpośrednio do źródeł religijnych, z nich czerpie inspirację i uzasadnienie uczestnictwa kobiet w społeczeństwie. Nurt ten unika odniesienia do „praw kobiet”, „równouprawnienia płci”, „kwestii genderowych”, „feminizmu”, ponieważ są one z gruntu obce kulturze islamu. Przedstawiciele islamskich organizacji kobiecych uznają te pojęcia za kontrowersyjne. Są one postrzegane jako przejaw westernizacji, wpływów Zachodu, pozostałość kolonializmu europejskiego, i jako takie reprezentują wyłącznie zachodni punkt widzenia. Również indywidualizm, emancypacja i upodmiotowienie kobiet, do których odwołuje się liberalny i świecki aktywizm większości organizacji pozarządowych na Bliskim Wschodzie, nie znajdują miejsca w dyskursie islamskiego aktywizmu kobiecego. Odnoszą się one do indywidualnych praw człowieka sformułowanych w konwencji Narodów

²¹ <http://alnadeem.org/en/node/23> [dostęp: 10.11.2015].

²² B. Pasamonik, *Rola płci w integracji europejskich muzułmanów*, Nomos, Kraków 2013, s. 238.

Zjednoczonych i praw kobiet jako części praw człowieka. Taka argumentacja dla partycypacji kobiet w społeczeństwie jest z góry odrzucana przez te organizacje, ponieważ odwołuje się do źródeł świeckich i pozareligijnych²³.

Prawa kobiet nie mogą być pojmowane w oderwaniu od rodziny, ponieważ sama kobieta nie jest postrzegana jako jednostka. Kobieta, jako część społeczności, ma naturalne zobowiązania wobec wspólnoty i rodziny, z którymi wiąże się także przywileje i prawa. W interpretacji kobiecych islamskich aktywistek, dziedziczenie połowy tego, co otrzymuje w spadku mężczyzna, jest wielkim przywilejem kobiet, ponieważ własnością tą kobieta rozporządza samodzielnie i cały spadek może zatrzymać tylko dla siebie. Natomiast mężczyzna ma obowiązek zadbać o wszystkich członków swojej rodziny, także o wdowy i zabezpieczyć ich byt – odziedziczone dobra musi więc przeznaczyć na rodzinę.

Podobna argumentacja odnosi się do CEDAW (Konwencji ds. Likwidacji Wszelkich Form Dyskryminacji Kobiet) postrzeganej jako porozumienie międzynarodowe promujące zindywidualizowany obraz kobiety z pominięciem jej naturalnej roli w rodzinie. Konwencja i promowana przez nią koncepcja praw kobiet, zdaniem muzułmańskich działaczy, uogólnia problem, nie jest przystosowana do społeczeństw muzułmańskich, ponieważ z gruntu obca jest duchowi islamu i nie rozumie religijnych uwarunkowań tych społeczeństw. CEDAW jest symbolem Zachodu, który dąży do równości płci, a kwestie relacji między płciami uczynił sprawą podstawową. W centrum dyskursu muzułmańskiego znajduje się rodzina, to ją należy chronić i zabezpieczać jej prawa²⁴.

Aktywiści związani z Braćmi Muzułmanami zaprzeczają istnieniu barier i ograniczeń dla kobiet we współczesnych społeczeństwach muzułmańskich. Problemy, które dotyczą kobiety, dotyczą także mężczyzn. Wspólnym problemem dla wszystkich jest bieda, nierówna dystrybucja dochodów, różnice w możliwościach życiowych między wsią a miastem. Jeśli pojawia się przemoc wobec kobiet, to jest ona uwarunkowana przede wszystkim biedą i trudnymi warunkami życia, nie wynika z celowej dyskryminacji kobiet w społeczeństwie. Zatem ograniczenia praw kobiet nie są postrzegane jako ograniczenia płci, nie mają wymiaru genderowego, lecz powiązane są z niskim stadium rozwoju cywilizacyjnego regionu Bliskiego Wschodu.

Islam nie jest wrogiem kobiet, daje im wiele wolności i praw, to raczej z jego nieznamośności i błędnych interpretacji biorą się ograniczenia stwarzane kobietom przez zakorzenione w społeczności muzułmańskiej zwyczaje. Islam, zdaniem aktywistek, zachęca kobiety do aktywności publicznej pod pewnymi warunkami: godnego zachowania kobiet w przestrzeni publicznej, przestrzegania zasad skromności oraz szacunku. Dzięki odpowiedniemu ubiorowi oraz

---

²³ J. Pruzan-Jorgensen, *The Islamic Woman's activism in the Arab World*, Danish Institute for International Studies, 2012.

²⁴ *Ibidem*, s. 28.

dotatkowi w postaci chusty kobieta w sposób bezpieczny i respektowany przez resztę społeczeństwa może uczestniczyć w życiu społecznym. Aktywistki islamskie podkreślają prawa kobiet wynikające z Koranu i posługują się w swojej argumentacji pojęciem komplementarności ról kobiecych i męskich. Kobiety nie potrzebują równouprawnienia, ponieważ mają własne prawa nadane im przez Boga, które odnoszą się do odmiennych ról kobiet w rodzinie i społeczności muzułmańskiej. Wynikają one z przeznaczonych dla kobiet funkcji, które uznane są za uzupełniające w stosunku do ról przeznaczonych dla mężczyzn. Religia ponadto zapewnia kobietom określone przywileje, między innymi prawo do ochrony przez ojca i męża²⁵.

Hasan al-Turabi reprezentuje stanowisko umiarkowanego islamu politycznego w kwestii kobiecej. W książce *Emancypacja kobiet: islamska perspektywa* przedstawia wizję daleką tak od antyfeministycznych pozycji konserwatystów religijnych, jak i liberałów wzorujących się na zachodnich koncepcjach roli kobiet w społeczeństwie. Najważniejszym problemem z tej perspektywy jest włączenie emancypacji kobiet w ramy islamu i ekspozycja równości płci zawartej w Koranie. Zdaniem al-Turabiego, kobieta jest niezależną istotą i całkowicie odpowiedzialnym istnieniem, a islamskie prawo nie ma osobnych regulacji prawnych i zasad moralnych, które by odnosiły się wyłącznie do kobiet, choć czyni takie rozróżnienia w przepisach o drugorzędnej ważności. Aby uzasadnić równość obowiązków mężczyzn i kobiet dokonuje podziału na akty zgodne z zasadą konieczności i wyjątkowości. Pewne publiczne zadania zawsze są obowiązkowe dla mężczyzn, podczas gdy w normalnych warunkach dobrowolne dla kobiet. Takimi specjalnymi i zarazem koniecznymi zobowiązaniami dla mężczyzn są: utrzymanie rodziny, udział w grupach modlitewnych i uczestnictwo w wojnie, jeśli zajdzie taka potrzeba. Kobiety mogą w nich uczestniczyć tylko w razie zaistnienia szczególnych i wyjątkowych zdarzeń. Wprowadzony przez niego podział ma podtrzymać przekonanie o takiej samej wolności kobiet i mężczyzn w społeczeństwie muzułmańskim. Czyniąc próby przezwyciężenia przeszkód i rozszerzenia stopnia uczestnictwa kobiet we współczesnym życiu, uznaje jednak ostateczny autorytet mężczyzn w podejmowaniu większości życiowych decyzji. Uznaje za niesprawiedliwe segregację płciową i izolację kobiet w społeczeństwie muzułmańskim, domaga się większego uczestnictwa kobiet w życiu wspólnoty, wskazując, że to nie religia wyklucza z niego kobiety, lecz męska arogancja i uprzedzenia zakorzenione jeszcze w czasach przedislamskich. Turabi dowodzi, że pewne restrykcje wobec kobiet zawarte w Koranie odnosiły się pierwotnie do żon Proroka i zostały mylnie zinterpretowane, jako zasady obowiązujące wszystkie kobiety. Z drugiej strony, z obawy przed złamaniem zakazów i popełnieniem grzechu, zalecenia koraniczne odnoszące się do kobiet uzyskały specjalny status i przysłoniły rolę kobiet we wspólnocie.

---

²⁵ *Ibidem*, s. 24.

Zamiast pozytywnego stosowania islamskiego prawa w stosunku do kobiet, przeważała opcja skrajnego konserwatyzmu i uznania uczestnictwa kobiet w życiu publicznym za zagrożenie wartości islamskich. Stanowisko głoszone przez al-Turabiego wydało się jednak zbyt liberalne dla wielu muzułmanów. W 2006 roku publicznie uznał, że kobiety powinny mieć większą rolę w społeczeństwie i argumentował, że islam zezwala pełnić kobietom rolę imama i poślubić innowiercę chrześcijanina lub żyda²⁶.

Istnieje wyraźny podział między islamskimi organizacjami kobiecymi i poglądami, które reprezentują. Część z nich, najbardziej radykalna, zdecydowanie odrzuca relacje płci na rzecz komplementarowości ról męskich i żeńskich w społeczeństwie. Płeć kulturowa jest dla nich konstruktem czysto biologicznym. Część z nich jest umiarkowana i akceptuje świecki dyskurs, jako dodatkowe źródło odniesienia dla upodmiotowienia kobiet, poza odniesieniami religijnymi. Posługuje się terminem gender i dostrzega nierówność płci. W tym nurcie mieści się islamski feminizm. Feminizm ten jest feministycznym dyskursem i zarazem praktyką, która czerpie swoje uprawnienie z Koranu, jednocześnie poszukując praw i sprawiedliwości w ramach równości płci dla kobiet i mężczyzn w całości ich egzystencji. Islamski feminizm rozumie ideę równości płci jako część koranicznego pojmowania równości wszystkich istot ludzkich i wzywa do wdrażania owej równości w życiu codziennym, instytucjach państwa oraz w instytucjach obywatelskich²⁷.

Wiele się jednak zmieniło w tym względzie. Obserwując wydarzenia Arabskiej Wiosny w Egipcie i wynikające ze zmiany władzy niepokoje społeczne w tym kraju, możemy stwierdzić, że „tradycyjny ubiór”, hidżab i skromny strój zakrywający całe ciało, w żaden sposób nie chronił kobiet przed napastowaniem ze strony policji i służb bezpieczeństwa, ani przez agresją zorganizowanego gangu gwałcącego kobiety na Tahrirze. Wzrost agresji i molestowania seksualnego kobiet na ulicach Kairu od początku towarzyszył transformacji politycznej Egiptu i nie zależał od wyglądu kobiety. Można uznać ten proces za swoistą porażkę dyskursu islamistów i ich przekonania, że manifestowane przez kobiety przywiązanie do tradycji i muzułmańskich wartości stanowi wystarczającą ochronę ich godności.

* * *

Rewolucja w Egipcie jednoznacznie wykazała, że społeczeństwo znajduje się w stanie anomii. Jej wyrazem jest między innymi stosunek do kobiet i wzrost niekontrolowanej wobec nich przemocy. Represje policji i wojska podważyły

---

²⁶ M.L. Browsers, *Political Ideology in the Arab World. Accommodation and Transformation*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 60–62.

²⁷ M. Badran, *Islamic Feminism: What's is a name?*, Al-Ahram Weekly Online, 2002.

istniejące w świadomości kobiet zaufanie do instytucji państwa oraz wskazały kierunki działań dla ruchów kobiecych. Przede wszystkim umocniły w nich przekonanie o konieczności walki o uznanie i zmianę wrażliwości społeczeństwa egipskiego. Dostęp do edukacji, możliwość zatrudnienia, zmiany w statusie osobowym i prawie rodzinnym okazały się niewystarczające wobec zachowawczości społeczeństwa egipskiego.